

Відбиття другого південно-слов'янського графіко-орфографічного впливу у графіці та орфографії українських рукописних житійно-повістевих пам'яток XVI ст.

Помітним явищем у східнослов'янській культурі XIV – XVI ст. був так званий другий південнослов'янський вплив з його емоційно-експресивним мовним стилем та особливостями графіки й орфографії. Емоційно-експресивний стиль бере свій початок з візантійської богословської літератури, потім активно виявляючи себе в панегіриках та агіографічних творах. Його активний розвиток на східнослов'янських землях пов'язують із впливом болгарського та сербського письменства.

У кінці XV - на початку XVI ст. панувало чітке розмежування писемної і розмовної мови, початок якому поклала пуристично спрямована стосовно інших літературних мов реформа церковнослов'янської мови, проведена патріархом Тирновським Євфимієм у кінці XIV ст. в Болгарії та Сербії. Редагувалася майже вся попередня книжність, перевірялися старі переклади, виникали нові, здебільшого з грецьких оригіналів. Нові твори писалися відповідно до вимог Тарновського патріарха. Агіографи та історіографи пильно вивіряли свої писання за першоджерелами.

Найвиразніше це спостерігається у літературній діяльності Кіпріяна, яка була підпорядкована політичній боротьбі з московськими князями, зокрема з Дмитрієв Донським, аж до утвердження Кіпріяна митрополитом у 1390 р. Другим південнослов'янським впливом зумовлена вся публіцистичність його творів, їхня риторичність і експресивна емоційність стилю. Особливо це помітно у центральному його творі „Житії митрополита Петра”. Взнявши за основу первісну редакцію житія 1327р., створену ростовським єпископом Прохором, Кіпріян у 80-х. роках XIV ст.. переписав твір наново, додавши вступ, висновки, наполовину збільшивши обсяг, прикрасивши мову у стилі „плетіння слівес”.

Реформа стосувалась не лише змісту, а й форми мови писаних творів, тобто зачепила вона і орфографію. Щоправда, графіка цих текстів була результатом “механічного впливу” сербського і болгарського написання [4, 66].

Основні її тенденції полягали в тому, щоб відокремити книжну мову від народної, встановити більш-менш стійкі правила правопису, “очистити” церковнослов'янську мову від пізніших місцевих нашарувань. Фактично на письмі реформою відновлювалися:

- “юс великий” (▲) на місці йотованих літер після голосної;
- редуковані літери (ь, ъ) в етимологічних позиціях;
- звукосполучення [ж`д`];

- літера **б** замість **п** після **м** (*Олимбъ*);
- літера **д** замість **т** після **н** (*Андоній*) [8, 3 – 4].

Реформа Євфимія, на думку Ю.Шевельова, зачепила Україну лише у 20-ті роки XVI ст. – в епоху Реформації, тому що саме з цього часу її основні риси помітні в церковних текстах [11, 395 – 395].

Зазнали другого південнослов'янського впливу, як жанр церковної літератури, і житійно-повістеві твори. Він помітний, по-перше, у змістових акцентах. Оскільки в епоху Реформації в центрі уваги стає людина – то в житії “внутрішнє і фізичне життя святого описується з більшим динамізмом та експресією” [6, 187], у них загострюється увага до психології героїв, починає помітно виявлятися творча індивідуальність автора, укладача чи переписувача. Це видно із більш світських сюжетів житійно-повістевих творів.

Пам'ятки житійно-повістєвої літератури є цінним джерелом для вивчення мовних наслідків другого південнослов'янського впливу, адже саме ці тексти зазнавали докорінної переробки та редагування з метою естетизації змісту і форми – з одного боку, а з іншого – саме в цих текстах переплелися книжні та живомовні елементи.

У статті досліджено неоригінальні, а переписувані житія, що містяться у збірниках, або є окремими рукописними книжками із житієм того чи іншого святого. Для аналізу нами були взяті рівноцінні уривки житій по 500 словоформ із відповідних збірників та окремих житій, умовні скорочення назв яких подаються в кінці статті. Ці пам'ятки були коротко описані М.І.Петровим [7] та М.Сперанським [9], але їх повного лінгвістичного опису на сьогоднішній день не існує.

Детальне вивчення орфографічних особливостей житій показало, що в текстах відбита одна з основних графіко-орфографічних особливостей другого південнослов'янського впливу – відсутність йотації **а** після голосних: **царица моа** (Зб 239, 120 зв.), **повръзеніа** (Пар, т 1). Таке написання засвідчено у 20% словоформ, решта ж слів написана за правилами давньоруської орфографії, де в цих позиціях пишеться **ѡ** або **ѡ**: **помышлаѡ** (ЖСО, 2), **въздєржаніа** (3).

На початку слова вживаються лише йотовані літери, відсутність йотації в цій позиції не знайдена: **ѡкоже** (Зб 248, 12), **ѡзыцѣ** (Пар, 1), **ѡвѣ** (2).

Введення південнослов'янської риси – написання **а** без йотації порушило давньоруські традиції написання **ѡ** після приголосної, а **ѡ** – на початку слова та після голосної [2, 49]. Через це літери у зазначених позиціях часто плуталися.

На місці літер **ѡ** та **ѡ** інколи вживається буквосполучення **іа** (**иа**), як на початку слова, так і в середині між голосними та приголосними: **маіа** (Зб 314, 177), **Иакова** (ЖСО, 48).

Другим південнослов'янським графіко-орфографічним впливом регламентувалось написання літер **ь** та **ѣ** на позначення редукованих. І.Огієнко стверджував, що традицією було писати **ь** в префіксах і прийменниках [5, 216], що підтверджують приклади із аналізованих житій: **въ градѣх** (Зб 248, 11 зв.), **къ симь** (Пар, 1 зв.).

У рукописах широко використовується **ь** замість **ѣ** у кінці слів. Пояснюється це тим, що писарі на місці **ѣ** ставили по-південнослов'янськи **ь** [10, 20]: **копоноувь рыломь** (ЖСО, 10), **пивь** (10), **лѣтомь** (Зб 293, 113 зв.), **Єфремь** (Пар, 1), **родомь** (1).

Після другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу в староукраїнських пам'ятках “закріплюється вживання паєрка на місці **ь** і **ѣ**” [1, 52] над сполученнями приголосних і в кінці слів: **мер'тваго** (ЖСО, 10), **в'зирага** (16), **из'выкшѣ** (Зб 319, 104), **в'горж** (Пар 1). Проте частіше зредуковані зникають безслідно: **всѣх** (ЖСО, 2), **любве** (28), **везпечалное** (29), **доволна** (30), **праздника** (Зб 319, 1), **постническим** (1).

Вживання графеми **ѣ** для позначення звуку [o] з сильного зредукованого дуже часто, але позначення через **ь** звуку [e] не трапляється жодного разу: **изъстанѣть** (Зб 319,1), **въплощєныа** (74 зв.), **сѣтворити** (104). Ю.Ф.Карський відносить цю рису також до другого південнослов'янського впливу [3, 166].

До характерних рис належить і написання графеми **є** на позначення йотованого звуку [йе] на початку слова та після голосного, тоді як у давньоруській правописній традиції графеми **є** та **ѣ** не розрізнялись. Л.Жуковська, розглядаючи вживання даної графеми, зазначає, що “можливо південнослов'янською модою слід пояснити використання широкого варіанта **є**, оскільки чітке протиставлення широких і вузьких букв було вироблене до другої половини XVI ст.: широкий варіант **є** якірна, або язикова, переписувачі писали на початку слова та складу; вузький варіант вживали після приголосних літер” [2, 49]. Так у пам'ятках першої половини XVI ст. написання літер **є** та **ѣ** не розрізнялись: **изидеже** (ЖСО, 10), **повелева аще ємѣ творити** (16), **на веле озерє** (Зб 319, 100 зв.).

Уривки датовані серединою XVI ст. показують, що літери **є** та **ѣ** писарі писали на свій розсуд: **коєм** (Зб 319, 101), **оуслажаемаю** (101), **преовидѣвши** (101), **роженіє** (103 зв.), **прочее** (104), **повеленіємь** (Пар, 1 зв.), **архієпископѣ** (Зб 274, 239).

А в рукописах пізнішого часу правило введене другим південнослов'янським графіко-орфографічним впливом діяло частіше. Написання показують, що літеру **є** писали на початку слова та складу, а літеру **ѣ** – після приголосної: **жена же єго** (Зб 239, 233), **житиє** (Зб 248, 31 зв.), **плод чрева єа** (33), **потреба** (60).

У досліджуваних пам'ятках графема **ы** (з початковим **ь**) майже витіснила графему **ѣ** (з початковим **ь**): **пришеды** (ЖСО, 10), **Зосимы** (Зб 319, 1), **прѣываниѣм** (1), **чловецы** (Зб 248, 174), **правым** (210 зв.), **врѣсты** (Пар, 1). Зафіксовано лише чотири словоформи, у яких **ы** написано за давньоруським зразком (з початковим **ь**): **бѣвъ** (ЖСО, 16), **вѣкты** (Пар, 2 зв.), **городскыѣа** (Зб 319, 1), **свѣше** (104); і один випадок, що має написання у вигляді поєднання літер **ь** та **ї**, від останньої йде риска вліво і перекреслює **ь**, типу **ѣї**: **пречистѣї** (Зб 319, 100 зв.).

Південнослов'янський правопис кінця XIV ст. регламентував вживання графем на позначення звука [o]. “У давньоруський період чітко розмежовувалось вживання широких і вузьких варіантів букви **о**. Ще до реформи Євфимія Тирновського широкий варіант **О** чи **Ѡ** писали на початку слова та складу, **о** вузьку – після приголосних” [1, 50]. А другий південнослов'янський вплив впровадив “уживання графем **Ѡ** між приголосними” [1, 50].

Правопис житійно-повістевих творів XVI ст. показує, що звичайне **о** і широке **О** використовувались без різниці в середині слів між приголосними і в кінці слів: **прочною** (ЖСО, 10), **сего** (10), **конець** (Зб 319, 74 зв.), **дѠсадѸ** (74 зв.), **подобно** (101), **сѠхранших** (Зб 248, 1), **прѠславлю** (210), **подобаеть** (210 зв.), **самогѠ** (210 зв.), **Ѡтолпника** (Зб 314, 177), **добродетелеми** (Пар, 1 зв.), **исподовит** (2 зв.), **пѠдражателемь** (2 зв.)

На позначення прийменника вживається **о** вузьке та **Ѡ**: **о приходѣ** (ЖСО, 1), **о роженіі** (Зб 248, 5 зв.), **о женѣ** (11 зв.), **о такомѣ Ѡроцѣ** (109 зв.).

Лише у трьох випадках літера **Ѡ** вживається між приголосними: **пѠда** (Пар, 1), **пѠбаеть** (2 зв.), **мниѠмь** (2 зв.). Зазвичай ця літера писалась на початку слова: **Ѡчима** (ЖСО, 24), **Ѡстрови** (Зб 319,1), **Ѡца** (103), **Ѡставлєши** (104); та після голосної: **ГѠвргіа** (Зб 319, 74), **ФѠдоснє** (6). Так само часто на початку слова трапляється і літера **о** вузьке: **очима** (Зб 319, 1), **оних** (101), **отрокѸ** (104), **образь** (104), **обители** (Зб 248, 1), **обычан** (11 зв.).

У досліджуваних житійно-повістевих творах зберігається давньоруська традиція написання **и** між приголосними: **родителю** (Зб 319, 1), **единой** (1), **оучительства** (74 зв.), **Кирила** (100 зв.), **видѣти** (177), **свитокь** (Пар, 2). За південнослов'янською традицією (**і** між приголосними) написаний лише 1% слів: **молітвами** (Зб 248,1), **подвізи** (1), **жівин** (174), **вѣзвеселіста** (233), **єдинъ** (113 зв.), **сімь** (Пар, 1 зв.).

Дослідники другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу зазначали, що староукраїнські переписувачі надавали перевагу при написанні букви **і** (**ї**) у позиції перед голосними, а сербські і болгарські – букви **и** [2, 49]. Ця закономірність повністю відбита у правописі аналізованих текстів: **великіи** (ЖСО, 10), **жаданіє** (10), **патріарх** (10), **житіє** (Зб 319, 1), **прєставленіа**

(1), писанію (104), смиренномꙋдрію (Зб 248, 6), болѣзнію (174), драгін (Зб 314, 108 зв.). Проте частіше відбився сербський і болгарський вплив: Анастасію (ЖСО, 10), литоꙋргію (16), рꙋскѣ (Зб 314, 94), житіє (177), сѣла (60), дѣволъ (102 зв.), Пелагіє (102 зв.).

На позначення прийменників та сполучників використовувались однаковою мірою і літера **і**, і літера **и** : **и никто не смѣа**(Зб 319, 104), **житіє и подвизи**(Зб 248, 1), **и во инѣхъ градѣхъ и окрестныхъ странахъ и всехъ** (109 зв.), **и мытєса и чистити** (Зб 314. 177).

Для передачі звука [у] писарі використовували кілька графічних знаків: **у**, **оу**, **ов**, **Ѹ**, вживаючи їх спорадично, незважаючи на позицію в слові та оточення: **попꙋстити** (ЖСО, 16), **кꙋрикъ** (20), **Агапитꙋ** (24); **оꙋмилосердивєса** (ЖСО, 10), **слоꙋжєвникъ** (16), **оꙋтрєнемѸ** (101), **ЄоꙋѲиміа** (Зб 248, 210), **чоꙋда** (Зб 314, 177); **дронгъ** (Зб 314, 177), **содѣлѣмъ** (177), **правєдноꙋ** (177), **подронжїє** (177); **водѸ живѸ** (ЖСО, 10), **послѸшници** (Зб 319, 1), **сѸетноꙋ** (74 зв.), **цвѣтѸ** (101).

З XV ст. внаслідок другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу в староукраїнських пам'ятках з'являється графема **ѧ**, яка передавала звуки [у] та [йу]. В.М.Щепкін зазначав, що ця літера “ставилася краси заради, а не істини” [11, 119]: **сѧца** (Пар, 1), **подобноꙋѧ** (1), **горѧ** (1), **сѧдний** (1 зв.), **рѧке** (1 зв.), **сѧть** (1 зв.).

На позначення звука [у] писарі найчастіше вживали буквосполучення **оꙋ** та літеру **Ѹ**. Частота використання кожної графеми становить 40%; 10% написань – буквосполучення **ов**; літера **ѧ** вживається рідше, у 7%, решта - 3% написань наближені до сучасного зображення **у**.

Іжиця (**Ѳ**), що “за південнослов'янською орфографією передавала два звуки [і] та [в], залежно від позиції в слові та діакритичного знака над нею” [1, 50] і вживалася лише в словах іншомовного походження: **євангєліє** (ЖСО, 15), **амѲонѣ** (Зб 314, 177 зв.), **Ѳѳѳн** (Пар, 1).

Внаслідок другого південнослов'янського впливу в староукраїнській орфографії відновлюється графема **Ѳ**, яку тепер почали писати в рядку. Літери **Ѳ** та **ѳ** використовувались паралельно в іншомовних словах і позначали звук [ф]: **ЄоꙋѲиміа** (ЖСО, 10), **ЄоꙋѲміа** (Зб 248, 210), **ѲєѲдосіє** (6), **ѲєѲдосіа** (Зб 314, 274), **Ѳєвралѧ** (Зб 248, 1), **Ѳєвралл** (101).

Матеріал пам'яток показує, що літера **Ѣ** (зело) вживалася не лише на позначення числа, а й передавала поряд з літерою **з** (земля) звук [з]: **Ѣѣ** (ЖСО, 9), **Ѣло** (10), **просрѣсєша** (Зб 314, 239), **кнѢста** (120 зв.), **дрѢсїи** (Пар, 1 зв.), та в однокорених словах.

Буква **Ѥ** (ксі) “з кінця XIV ст. починає зрідка вживатися в іншомовних переважно грецьких, словах в значенні [кс]” [1, 52]. Правопис житійно-повістєвих творів показує, що звукосполучення [кс] передавалось на письмі

грецькою літерою **ѣ** і буквосполученням **кс**: **Алѣѣандра** (Зб 248, 132), **Алѣксѣѣа** (Зб 314, 232 зв.).

У текстах наявне відновлене другим південнослов'янським впливом звукосполучення [ж'д']: **жаждоу** (ЖСО, 10), **жождє** (16), **хождахѣ** (Зб 248, 11 зв.), **прихождаше** (11 зв.), **рождєнѣ** (Зб 314, 177), **даждь** (233), **ждаахѣ** (Пар, 1).

У підсумку можна стверджувати, що правопис житійно-повістєвої літератури XVI – поч. XVII ст. хоча і зазнав сильного південнослов'янського графіко-орфографічного впливу, але зберіг закладені ще в епоху Київської Русі фонетичні принципи написання. Механічний характер правописної реформи був результатом другого південнослов'янського впливу, і мав своїм наслідком у орфографічній традиції певне “плетіння графем”. Реформа повернула одні графеми та зруйнувала правила вживання інших, що призвело до ще більшої правописної неунормованості староукраїнської мови XVI ст.

Але, разом з тим, другий південнослов'янський вплив пожвавив культурні зв'язки слов'янських народів. Експресивно-емоційний стиль, який спостерігається у всіх рукописних текстах, або так зване „плетіння слєвєс”, зокрема в житіях та проповідях, наповнивши їх вишуканими тропами та фігурами, зробив їх улюбленим предметом читання у староукраїнців та джерелом естетичного і поетичного задоволення.

Список умовних скорочень назв джерел

ЖСО - Житіє сави Освященного. Зберігається в Ін-ті рукопису НБУ ім. В.І.Вернадського, шифр 25Спер.
Зб 248 - Збірник XVI – поч.XVIIст. на 248 листах. Зберігається в Ін-ті рукопису НБУ ім.В.І.Вернадського, шифр Мак (П 42).

Зб 293 - Збірник XVIIст. на 293 листах. Зберігається в Ін-ті рукопису НБУ ім. В.І.Вернадського, шифр Мак (П 38).

Зб 314 - Збірник XVI – поч.XVIIст. на 314 листах. Зберігається в Ін-ті рукопису НБУ ім. В.І.Вернадського, шифр Мак (П 43).

Пар - “Паренєсє” Єфрема Сєріна із житієм. Зберігається в Ін-ті рукопису НБУ ім. В.І.Вернадського, шифр Мєл М/П 110.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Гнатєнко Л.А.* Відбиття так званого другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу в правописі антропонімів Синодика кінця XVI ст. // Мовознавство. - 1995. - №6. - С. 52.

2. *Жуковская Л.П.* О южнославянском влиянии XIX-XV вв. (На материале проложного Жития Евгения). //Язык и письменность среднеболгарского периода. - М., 1982. - С. 49.

3. *Карский Е.Ф.* Западнорусские переводы псалтыри в XV-XVII ст. - Варшава, 1896. - С. 166.

4. *Лихачёв Д.С.* Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России. - М., 1958. - С. 66.

5. *Огієнко І.* Українська літературна мова XVI ст. і Крєхівський апостол 1560-х р.р.: Літературно-лінгвістична монографія.- Варшава, 1930. - С 216.

6. *Орлов А.С.* Древнерусская литература XV-XVI вв. Изд.2 - М.-Л., 1993. - С. 187.

7. *Петров Н.И.* Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. - М., 1891. Вып.1; - М., 1901. Вып.2.

8. *Соболєвський А.И.* Переводная литература Московской Руси XIV-XVII веков. СПб., 1903. - С.3-4. 3.

9. *Сперанский М.* Опис рукописів бібліотеки князя Безбородько в м. Ніжині. - М., 1900. Т.1. 8. 9.

10. *Тихоміров Л.А. Муравьєв А.В.* Русская палеография. Изд. 2 доп. - М., 1982. - С. 20. 11.

11. Щенкин В.Н. Учебник русской палеографии. - М., 1920. С. 119.

12. Shevelov G.Y. The Historical Phonology of Ukrainian Language.- Heidelberg, 1979. - P. 395-396.

Annotation

Tetjana Vydaichuk. Language features of the sacred life stories by the end of XVI – begin of XVII centuries in context of the second southern Slavonic influencing.

The article gives a complex and system analysis some language features of the Ukrainian handwritten hagiographic monument of literature in which the second southern Slavonic influencing was reflected are studied. At the end of XVI – in XVII centuries the standardization of Cyrillic script in usage was stipulated by interaction of orthographic both system – Old Ukrainian and South Slavonic and orthographic system at that time was not yet development enough to permit the penetration of the phonetic spoken influence into the language of literature. Sufficiently traditional spelling in hagiographic sources reveals three tendencies: etymologically proper (conventional) application of letters, unconventional one but very close to live speech, and violation of traditions tending to bookish sources.

Keywords: Cyrillic script, etymology, hagiographic monument of literature, principle of orthography, second southern Slavonic influencing.